

УДК 811/16'373

РОЗВИТОК ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОГО ФОРМАНТА *-НО- У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Марченко Т. Я.

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, м. Київ

Автор показав значення праслов'янської мови для вивчення історичного словотвору слов'янських мов. У статті аналізуються функції суфіксів, утворених на основі індоєвропейського форманта *-но-*, висвітлюється їх розвиток у сучасних слов'янських мовах.

Ключові слова: праслов'янська мова, порівняльно-історичне мовознавство, слов'янські мови, історичний словотвір слов'янських мов.

Постановка проблеми. Вивчення історичного словотворення слов'янських мов залишається актуальною темою сучасної славістики, оскільки цей напрямок наукових досліджень є значущим для розв'язання багатьох лінгвістичних проблем – виявлення генетичних зв'язків у межах індоєвропейських мов, реконструкції праслов'янської мови, етимологічних досліджень слов'янської лексики, з'ясування походження і значення словотвірних одиниць у складі слов'янських та інших індоєвропейських мов, вивчення становлення слов'янського словотворення та виявлення типологічних рис на усіх етапах еволюції слов'янських мов тощо.

У статті прагнемо простежити зв'язок праслов'янських іменникових формантів з індоєвропейським вихідним формантом **-но-* і показати їх реалізацію у системі словотворення сучасних слов'янських мов. З цією метою вкажемо окремі словотвірні форманти праслов'янської мови, які походять з індоєвропейського форманта **-но-*, та подамо їх континуанти в сучасних слов'янських мовах.

Праслов'янська мова в галузі словотвору успадкувала основні тенденції індоєвропейської прамови та зберегла найдавніші її риси. Дальше формування її словотвірної системи проходило у подвійному напрямі: з одного боку, відбувався процес відмирання деяких давніх індоєвропейських способів словотворення або їх перехід до інших словотвірних формацій, а з іншого, тривав розвиток нових словотвірних засобів та тенденцій. Система словотвору праслов'янської мови великою мірою визначалася характером морфології і системою словотворення індоєвропейської прамови. У свою чергу, словотворення кожної сучасної слов'янської мови стало результатом еволюції словотвору праслов'янської мови, розширення і удосконалення способів словотворення, розвитку і збагачення словотвірних засобів.

Похідні праслов'янські суфікси, утворені від індоєвропейської основи **-но-*, різноманітні за структурою та функціями. Вони постали в результаті тривалого процесу поєднання цієї індоєвропейської основи або компонента основи *-n-* з голосними *a, o, e, ě, -i, u, ъ, њ*, у результаті чого утворилися суфікси *-нъ, -но, -на, -n'a, -нъ, -інъ* (який згодом ускладнився і виникли нові форми *-ěn-інъ, -jan-інъ*), *-іна, -ę (<-ěn), -епъ, -ено, -*

ена, -ень, -ѣпъ, -ѣно, -ѣпъ, -апъ, -ана, -ап'ь-ань, -опъ, -оп'ь, -упъ, -уп'ь, -уп'а, -ъпъ, -ъно, -ъпа, -ъп'ь, -ъпо, -ъпа, -ъпъ, -ъпо, -ъпа, -ъп'ь, -мн'а, -уп'і, -упъ. Окремі суфікси у найдавніші часи ускладнилися консонантами, походження і значення яких досі залишається остаточно не з'ясованим (наприклад, у структурі суфіксів -спъ, -зпъ, -ізна) [4, с. 294], походження окремих ускладнених первісних суфіксів компонентом -m- має кілька пояснень, як у випадку з суфіксом -тапъ [6, с. 127] тощо.

Праслов'янські словотвірні форманти, похідні від основи *-по- різноманітні за своїми значеннями та функціями. Суфікс -іпъ (<*-ino, лит. -upas, санскр. -inah, гр. -ivos, лат. -ipus) мав значення одиницності, а згодом почав означати осіб за певною належністю (національною тощо) в однині (*ljudinъ, poganinъ*); у поєднанні з суфіксами -jan-, -jĕn- у формах однини та множини суфікс -іпъ утворював складні форманти з тією ж функцією: -janipъ, -ĕnipъ (*gordjaninъ, slovĕninъ*). Суфікс -іпа здавна утворював речові назви (*telĕtina*), збірні (*družina, obĕština*), абстрактні назви (*jistina, kopĕčina*) тощо; -іпа, ускладнений елементом -z-, неясного походження, виступає в абстрактних назвах (*ukorizna, trizna*). У складі найменувань абстрактних понять функціонує також суфікс -пъ (*danъ, ognъ*) та його похідний -зпъ (-спъ) (*basnъ, pĕsnъ, bojaznъ, prijaznъ*). Суфікс -упјі (іє. *-upia, лит. -upe, лат. -upia), утворений у результаті поєднання кінцевого -у колишньої -и основи та суфікса *-пі (*-nia), формував назви осіб жіночого роду (*poganynji, kĕnegynji*) та абстрактні назви (*gъrdynji, milostynji*). Суфікс -ѣт- постав на слов'янському ґрунті внаслідок приєднання до суфікса -еп-, що чергувався з -ѣп-, вторинного форманта -t- і служив для творення назв молодих істот чи тварин (*agne, ovъĕ, osvĕ, dĕtĕ*) [2, с. 119–120].

Система іменникового словотвору кожної слов'янської мови є результатом еволюції словотвірних засобів праслов'янської мови, саме тому у системі словотворення слов'янських мов виявляємо суфікси праслов'янського походження. Окремі з цих суфіксів за сучасними засадами аналізу морфологічної будови слова розглядаються як складова частина основи. Проте іноді «рудименти» таких суфіксів можна спостерігати у складі пізніших словотвірних формантів. Наприклад, суфікс -по, який у праслов'янській мові утворював назви предметів, речовин та ін. (*dъno, krosno, rupo, sĕno, vĕno, zъno*), давно втратив свою продуктивність і цілком закономірно почав сприйматися як частина основи. В українській мові на ґрунті праслов'янського суфікса -по розвинувся непродуктивний суфікс -алн(о), який виділяється в іменниках середнього роду на позначення різних знарядь, переважно примітивних (*заткално, пужално*); предмета, який служить держакком, ручкою в якомусь пристосуванні (*держално*). Виник він, очевидно, у результаті поєднання суфікса -но з суфіксом -ало; іноді можливе утворення морфологічних дублетів, що виступають з тотожним значенням (*держално – держало; пужално – пужало*). Непродуктивний суфікс -илн(о) виділяють в іменниках середнього роду на позначення різних знарядь, переважно примітивних (*грабілно, ціпільно*); предмета, який служить держакком, ручкою в якомусь пристосуванні (*батожілно, заступільно, рогачільно, сапільно*). Суфікс виник, очевидно, у результаті зрощення -но з -ил(о); іноді також можливе утворення морфологічних дублетів, що виступають з тотожним значенням (*батожілно – батожіло; ціпільно – ціпіло*) [1, с. 126; 2, с. 145]. Фонетичний варіант суфікса -илн(о), непродуктивний суфікс -ильн(о), виступає в іменниках середнього

роду на позначення предмета, який служить державом, ручкою в якому пристосованні (*вудільно, ципільно*) [1, с. 126; 2, с. 145].

Значна частина праслов'янських за походженням суфіксів, переважно ті, які в прадавні часи були досить продуктивними й поширеними, досі функціонують як самостійні форманти, окремі зберігають свою продуктивність, а деякі навіть її нарошують. Праслов'янські суфікси *-на, -н'а, -ьп'а* (<*-по-) утворювали локативні назви, назви результату дії, назви інструментів від іменних та дієслівних основ (рідко прикметникових) (*koltъn'a, stajъn'a, kovalъn'a, dervъn'a*). Суфікс *-ьп'а* виник у результаті поєднання суфікса *-ја*, що утворював абстрактні назви, з основою твірною відсубстантивного або віддієслівного прикметника на *-ьпъ*, споріднений з литовським *-ine* (< *-inia*) (*rãtine, avine*). Найбільшого поширення він набув у західнослов'янських мовах, малопродуктивний у східнослов'янських, майже не вживається у південнослов'янських мовах (хоча й тут з'являється під впливом російської мови в болгарській, сербській мовах та під впливом чеської мови у словенській) [2, с. 127, 147, 150, 157; 3, с. 68–70; 4, с. 283; 6, с. 117, 138, 139].

В українській мові на основі праслов'янського суфікса *-н'а* розвинувся суфікс *-н(я)*, який виступає в іменниках жіночого роду на позначення інтенсивної дії або результату дії, названої мотивувальним дієсловом (*гризня, гульня, метушня, реготня, мазня, маячня*); місця виконання дії, названої мотивувальним дієсловом (*бійня, друкярня, ливярня, солевярня*); приміщення, призначеного для того або пов'язаного з тим, що назване мотивувальним іменником (*лікарня, майстерня, кав'ярня, книгярня, стійня*); груп осіб або тварин, названих мотивувальним іменником (*зłodійня, солдатня, сіромашня, комашня, собачня*); груп однорідних осіб або предметів у кількості, названій мотивувальним числівником (*двійня, трійня, шестірня, сотня*) [5, с. 66, 72, 84, 92, 116]; у староукраїнській мові виявлені слова *-н(я)* (*конюшня, лікарня, гончарня, ковальня*) [1, с. 106, 123, 125, 126]. Суфікс широко представлений в усіх слов'янських мовах: р. *-н(я)* (*пáшня, солевáрня, пекáрня, возня, двóйня*); бр. *-н(я)* (*пьякáрня, балбатня, гульня, мазня, двóйня*); п. *-n(ia)* (*ksiegarnia, cukrownia, piekarnia, syrialnia*); вл. *-n(ja)* (*rybaŕnja, knihovnja*); нл. *-ń(a)* (*kowalńa, młokarńa*); ч. *-n(a)* (*kovárna, holírna, klubovna, pekárna*); слц. *-ň(a)* (*pekárňa, čakalňa, pracivňa*); болг. *-н(я)* (*чакалня, къпалня, свирня, суетня, сръдня*); серб. *-њ(а)* (*грдња, градња, ношња, пажња*); хорв. *-nj(a)* (*gatnja, kladnja, kurnja, ražnja*); слн. *-na/-nja* (*kavarna, pekarna, prodajalna, gradnja, pošnja*).

Праслов'янський суфікс *-арн'а* утворював назви місця, приміщень тощо; виник він у результаті ускладнення суф. *-н'а, -на* суфіксом *-ар-* [2, с. 147]. Український суфікс *-арн(я)/-ярн(я)* виступає в іменниках жіночого роду на позначення місця виконання дії, названої мотивувальним дієсловом, або приміщень, зокрема виробничих, що характеризуються мотивувальним іменником або дієсловом (*пекярня, друкярня, лікарня, книгярня, птахярня, мідярня*); предметів (знарядь, пристроїв, переважно примітивних), призначених для виконання дії (*сікарня, січкарня*) [1, с. 123, 125, 126]; Його відповідники – р. *-арн(я)* (*пекáрня*); бр. *-арн(я)/-ярн(я)* (*кнігáрня, пьякáрня, кавярня, сьяярня*); п. *-arn(ia)* (*ksiegarnia*); вл. *-aŕn(ja)* (*rybaŕnja*); ч. *-árna* (*kovárna*); слц. *-arň(a)* (*pekárňa*); слн. *-arn(a)* (*kavarna*).

Праслов'янський суфікс -ovn'а утворював локативні назви від іменних та дієслівних основ; він складний за будовою, виник у результаті поєднання прикметникового суфікса -ovъ та іменникового -n'а [2, с. 140, 147]. В українській мові він виступає у формі -івн(я). Це непродуктивний суфікс в іменникові жіночого роду на позначення приміщення, призначеного для діяльності, пов'язаної з тим, що назване мотивувальним словом (*вартівня, возівня, зброївня, катівня, скарбівня, шпаківня*). Зберігся суфікс також у білоруській та західнослов'янських мовах: бр. -оўн(я) (*вазoўня, валoўня лядoўня, шпакoўня*); п. -own(ia) (*budownia, bobrownia, katownia, woskownia, zbrojownia*); ч. -ovn(a) (*knihovna, katovna, pracovna, sokolovna, vozovna*); слц. -овѣа (*knihovѣa, pracovѣa, šewcovѣa, tkáčovѣa*).

Праслов'янський суфікс -нь утворював віддієслівні абстрактні іменники (*bornь, danь, kazнь, perstanь*). Виник він у ранньопраслов'янський період у результаті поєднання форманта -ъ (< -i-) зі словотворчим елементом -n- (<*-no-); континує формант *-ni- (<*-no-), елемент -i- якого утворював у індоєвропейській прамові та ранньопраслов'янській мові аналогічні іменники; споріднений цей формант з литовським -nis (*barnis, duðnis*). Суфікс втратив продуктивність у праслов'янській мові, у більшості слов'янських мов став малопродуктивним або мертвим [2, с. 119, 126, 155; 4, с. 294; 6, с. 117, 118]. В українській мові на основі праслов'янського суфікса -нь розвинувся суфікс -нь, який виділяється у віддієслівних іменниках на позначення конкретних предметів (*прістань, займань, копань*); осіб за характерною дією, названою мотивувальним словом (*горлань*); вживається на позначення збірності (*дань, дрань, ламань, рвань, тлінь, чвань*); просторових понять (*відстань*), явищ природи (*світань*). Виступає також у окремих слов'янських мовах: р. -нь (*дань, дрань, клепань, рвань, ругань, ткань*); бр. -нь (*казань, плынь*); хорв. -нј (*basanј, bibanј, metanј, risanј*).

Праслов'янський суфікс -спь утворював назви абстрактних понять, пов'язаних з процесом мовлення, від дієслівних основ (*basнь, pēsнь, vasнь*); походить він від суфікса -нь (<*-no-), що в праслов'янській мові утворював абстраговані назви дії; виник у результаті його ускладнення вставним словотворчим елементом -s- [2, с. 117, 119, 232; 4, с. 294; 6, с. 118]. Непродуктивний суфікс -сн(я), який з погляду сучасної системи словотвору не піддається членуванню, проте з історичної точки зору виділяється в іменникові жіночого роду *пісня* на позначення явища, що характеризується дією, названою мотивувальним словом та в його похідних (*пісняр, піснярка, піснярський*) [1, с. 106]. Його відповідники: р. -сн(я) (*пéсна, бáсна*); бр. -сн(я) (*пéсна*); п. -šń (*piešń*); ч. -seň (*pieseň*); слц. -seň (*pieseň*); болг. -сен, -сн(я) (*песен, басня*); м. -сна (*песна*); серб. -сма, -сна (*песма, басна*); хорв. -sma, -sna (*pjesma, basna*); слн. -sem, -sen (*pesem, basen*). Близький за походженням до попереднього суфікс -знь (*bojazнь, bolězнь, prijazнь, žizнь*) зберігся в сучасних слов'янських мовах і виступає в характерних для кожної з них фонетичних формах; походження суфікса остаточно не з'ясоване, точного еквівалента поза межами слов'янських мов не має; припускають, що він утворився у ранньопраслов'янський період у результаті ускладнення давнього суфікса -нь суфіксальним елементом -z- [1, с. 106, 131; 2, с. 117, 126, 157; 4, с. 294]. Виступає в іменниках жіночого роду на позначення дії або стану, на які вказує мотивувальне дієслово: укр. -знь (*боязнь, пріязнь, неприязнь*); р. -знь (*болéзнь, бо-*

язнь, жизнь); п. -žń (*bojažń, przyjažń*); нл. -zń (*bojazń*); ч. -zeň (*přízeň*); болг. -зън (*бо-язън*); с. -зан (*боязан*); хв. -зан (*bojazan, prijazan*); слн. -zen (*bolezem, živazen*).

Праслов'янський суфікс -інь (походить від іє. *-inos або *-einos) (*ljudinъ, poganinъ, gosprodinъ*) мав первісне значення одиничності, а згодом почав позначати осіб за певною належністю; споріднений з литовським -upas, санскр. -īnah, гр. -ivoς, лат. -inus [2, с. 119, 135; 4, с. 294; 6, с. 120]. В українській мові суфікс -ин утворює іменники на позначення осіб за національною або етнічною належністю, за походженням або громадянством країни, названої мотивувальним словом (*русін, болгарин, грузін, мордвін, татарин*); за місцем проживання або народження (*киянин*); за належністю до певного соціального угруповання (*боярин, гусарин, поганин*) [5, с. 79]. Зафіксовані утворення з цим суфіксом у староукраїнських (*волошин, литвин, німчин, сербин, шведин*) та давньоруських текстах (*българинъ, печенезинъ, бояринъ, го-сподинъ*) [1, с. 106, 118, 119]; Йому відповідають р. -ин (*болгарин, грузин, мордвин, татарин*), бр. -ын (-ін) (*балгарын, литвин, русин*); п. заст. -ун; -in (*tatarzyn, Rusin*); ч. -in (*Rusin*); болг. -ин (*българин, русин, сърбин, турчин, болярин*); м. -ин (*Бугарин*), серб. -ин (*Бугарин, Турчин, властелин*); хорв. -in (*bugarin, turčin, vlastelin, seljanin*).

Праслов'янський суфікс -анінь/-janінь виник у результаті зрощення первинних суфіксів -ан- або -ән- (<-ēn-), що утворював іменники на позначення осіб за їхньою належністю до населеного пункту, народності, суспільного стану чи колективу, та -інь (<*-ino-), що мав значення одиничності, а згодом почав позначати осіб за певною належністю (національною, суспільною тощо) в одиниці, спорідненим з лит. -upas, дінд. -īnah, гр. -ivoς, лат. -inus [1, с. 119, 135–137, 139; 3, с. 53, 54]. Український суфікс -анин/-янин спостерігається у назвах осіб чоловічої статі за місцем їхнього походження чи проживання тощо (*парижанин, подолянин, землянин, горянин*); у назвах, що позначають етнічну або національну належність особи (*слов'янин, молдаванин, серб'янин*); у назвах осіб чоловічої статі за їхнім суспільним становищем – членів колективу, угруповання, що характеризуються певною соціальною ознакою (*громадянин, селянин, мирянин, полонянин, каторжанин*); у назвах осіб – послідовників релігійного вчення, пов'язаного з іменем того, хто названий мотивувальним власним ім'ям (*християнин, лютеранин, магометанин*); у назвах осіб за діяльністю, названою мотивувальним словом (*мовлянин, освітянин, просвітянин*) [5, с. 79, 80]; суфікс представлений в староукраїнській мові (*горожанинъ, селянинъ, крстьянинъ, полянинъ, деревлянинъ*) [1, с. 118, 119]; засвідчений формант і в давньоруських текстах: -анинь/-янинь (*полянинъ, деревлянинъ*); зберігає продуктивність переважно у східнослов'янських мовах: р. -анин/-янин (*парижанин, киевлянин, северянин, прихожанин*); бр. -анін/-янін (*парыжанін, селянін, хутарянін, мяшчанін*); п. -anin/-janin (*luteranin, chrześcijanin, krakowianin*); болг. -анин/-янин (*гражданин, селянин, славянин, моравянин*).

Суфікс -чанінь виник і виступав у праслов'янській мові як варіант суфікса -анінь/-janінь, уживається після губних та передньоязикових, а також після л, р, в, к, ч [1, с. 118; 2, с. 136, 139]. Виділяють формант -чанин в іменниках зі значенням особи, що характеризується відношенням до країни, міста або місцевості, названої мотивувальним словом: мешканець або уродженець місцевості (*кримчанин, полтавчанин, мінчанин, заріччянин*); особи за національною належністю (*датчанин*); (рід-

ко) члена певного колективу, угруповання, суспільного стану (*односельчанин, заробітчанин, заньківчанин*) [5, с. 79, 80]. Зберігається одиниця також в окремих слов'янських мовах: р. -чанин (*датчанин, минчанин, ростовчанин*); бр. -чанін (*датчанин, минчанин*); п. -czanin (-cianin) (*mieszczanin, włościanin*); болг. -чанин (*трнъчанин, пловдивчанин*), хоча більш продуктивними і поширеними виступають у цій функції інші словотвірні елементи.

Висновки. Представлені прадавні суфікси засвідчують генетичну спорідненість слов'янських мов на рівні словотворення, дають можливість виявити типологічні риси та відмінності у функціонуванні успадкованих з праслов'янської мови словотвірних одиниць. Продовжити огляд похідних формантів, які виникли на ґрунті індоєвропейського *-no- та інших основ, маємо намір у наступних публікаціях.

Список літератури

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
3. Историческая типология славянских языков : фонетика, словообразование, лексика и фразеология / [под ред. А. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1986. – 287 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе; [пер. с фр., дополн. и прим. А. Вайана, П. С. Кузнецова; под ред. С. Б. Бернштейна, предисл. Р. И. Аванесова, П. С. Кузнецова]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1951. – 492 с.
5. Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наукова думка, 1979. – 405 с.
6. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego / Słownik prasłowiański. – Wrocław etc. : Ossolineum, PAN. – 1974. – Т. 1. – S. 114–141.

Марченко Т. Я. Развитие индоевропейского форманта *-no-* в праславянском языке / Т. Я. Марченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 4, ч. 2. – С. 112–117.

Автор показал роль праславянского языка для изучения исторического словообразования славянских языков. В статье анализируются функции суффиксов с формантом *-no-* в праславянском языке, показано их развитие в современных славянских языках.

Ключевые слова: праславянский язык, сравнительно-историческое языкознание, славянские языки, историческое словообразование славянских языков.

Marchenko T. Development of Indo-European formant **-no-* in Proto-Slavonic language / T. Marchenko // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 4, part 2. – P. 112–117.

The author shows importance of Proto-Slavonic language for study of historical word-formation of Slavonic languages. It analyses functions of suffixes with the Indo-European formant *-no-* in Proto-Slavonic, its continuity and development in Slavonic languages.

Key words: Proto-Slavonic, comparative linguistics, Slavonic languages, historical word formation of Slavonic languages.

Поступила в редакцію 23.10.2012 г.